

Michał Kozłowski

Hanna Dylągowa (1928–2016) – historyk Europy Środkowo-Wschodniej

Rocznik Lubelski 43, 407-411

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Hanna Dylągowa (1928–2016) – historyk Europy Środkowo-Wschodniej

Hanna Dylągowa urodziła się 18 września 1928 r. w Żyrardowie jako córka Ludwika Mańkiewicza (1898–1969) i jego żony Karoliny. Dzieciństwo spędziła na północno-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej, w jednym z najmniejszych miasteczek powiatowych – Postawy. Jej ojciec był tam kapitanem, komendantem Powiatowej Policji Państwowej. Wybuch wojny w 1939 r. doprowadził do chwilowego rozdzielenia rodziny Mańkiewiczów. Ludwik został internowany przez Litwinów w Połędzie. Stamtąd wkrótce uciekł do Warszawy, gdzie mieszkali rodzice jego żony. Z kolei Hanna dzień po wejściu Sowiec skończyła jedenaście lat. Musiała z mamą i starszą siostrą szybko opuścić mieszkanie i uciekać. Ostatecznie rodzina szczęśliwie połączyła się w Warszawie. Ojciec był członkiem ZWZ/AK. Hanna Dylągowa razem z rodziną przeżyła powstanie warszawskie¹.

Studia historyczne rozpoczęła w 1946 r. na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Ukończyła je w 1950 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Promotorem jej pracy magisterskiej był Stefan Kieniewicz (1907–1992). Tematem rozprawy był stosunek duchowieństwa do manifestacji warszawskich przed powstaniem styczniowym². Po studiach krótko pracowała jako referendarz w Dyrekcji Muzeów w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Już w 1950 r. związała się z Sekcją Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Tutaj też w tym samym roku zaczął wykładać mąż jej siostry – Jerzy Kłoczowski. W okresie 1950–1952 pracowała na KUL jako starszy asystent Katedry Historii Kultury Polskiej. W następnych latach prowadziła tam jedynie zajęcia zlecone. Jednocześnie pracowała jako nauczyciel historii w Szkole Podstawowej nr 179 przy ul. Różanej w Warszawie (w latach 1962–1967 była zastępcą kierownika tej placówki)³.

Z uwagi na to, iż Wydział Nauk Humanistycznych KUL nie posiadał wówczas uprawnień do nadawania stopni naukowych, Hanna Dylągowa obroniła doktorat na Uniwersytecie Warszawskim, w Instytucie Historycznym. Miało to miejsce 4 marca 1967 r. Promotorem był ponownie Stefan Kieniewicz⁴. Rozprawa zatytułowana *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy (1821–1829)* kilka lat później ukazała się drukiem (Warszawa 1970) i pomimo upływu prawie 50 lat w dużej mierze uchodzi dziś za nadal aktualną⁵. Od 1969 do 1987 r. była adiunktem w II Katedrze Historii Nowożytnej KUL. Habilitacja miała miejsce w 1977 r. również w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego na podstawie pracy *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–*

1 <http://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/hanna-dylag,2568.html> [dostęp: 11 XI 2016].

2 *Księga pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wkład w kulturę polską w latach 1968–1993*, red. M. Rusecki, Lublin 1994, s. 375.

3 *Kto jest kim w Polsce*, red. B. Cynkier [et al.], wyd. 4, Warszawa 2001, s. 187–188.

4 H. Dylągowa, *Seminarium Profesora Stefana Kieniewicza*, [w:] *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, red. G. Raj, I. Komorowska, Warszawa 2005, s. 211–215; K. Groniowski, *Seminarium Stefana Kieniewicza*, „Przegląd Historyczny” 2000, t. 91, nr 3, s. 405–433.

5 Recenzentami pracy doktorskiej byli Tadeusz Mencil i Andrzej Zahorski. Recenzja: J.S. Feliksiak, „Kwartalnik Historyczny” 1971, t. 78, nr 3, s. 706–709.

–1864)⁶ opublikowanej kilka lat po obronie (Lublin 1981, wyd. 2 w 1983). Autorka podjęła się nader trudnego zadania, charakteryzując udział polskiego duchowieństwa w życiu politycznym narodu w latach 1764–1795 oraz działalność spiskową i insurekcyjną kleru po utracie niepodległości w 1795 r. do momentu klęski powstania styczniowego w 1864 r. Za pracę habilitacyjną Hanna Dylągowa została odznaczona Nagrodą Sekretarza Naukowego PAN (1980) oraz nagrodą Rektora KUL (1980).

Docentem została w 1979 r., profesorem nadzwyczajnym w 1987 r., a 30 września 1991 r. – profesorem zwyczajnym. Od 1987 r. była kierownikiem Katedry Historii Europy Wschodniej KUL, którą objęła po zmarłym badaczu dziejów Kościołów Wschodnich Rzeczypospolitej – Ludomirze Bienkowskim (1925–1987). Kierowała nią do roku 2000. Pod jej kierunkiem na KUL doktorat obroniło dwóch uznanych badaczy: Mirosław Filipowicz i Andrzej Gil⁷. Od 1989 r. wykładała też w utworzonej Sekcji Filologii Słowiańskiej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Na emeryturę odeszła w 2000 r.

W okresie 1978–1990 prowadziła wykłady w ramach Klubu Inteligencji Katolickiej w Warszawie. Wykładała też gościnnie w Brukseli i Paryżu (1985) oraz na Uniwersytecie Letnim Kultury Polskiej w Rzymie. Była też współpracownikiem Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie i jednym z założycieli Towarzystwa Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Była członkiem: Polskiego Towarzystwa Historycznego (od 1968), Lubelskiego Towarzystwa Naukowego (od 1974), Towarzystwa Naukowego KUL (od 1978), Ukraińsko-Polskiej Komisji Ekspertów do spraw treści podręczników historii i geografii (od 1993). W latach 1980–1992 należała też do NSZZ „Solidarność”.

Hanna Dylągowa to autorka ponad 130 publikacji pisanych obok polskiego także po angielsku, francusku, włosku, ukraińsku i rosyjsku. Jej artykuły ukazywały się w „Przeglądzie Katolickim”, „Tygodniku Powszechnym”, „Więzi” i „Znaku”. Była też autorką haseł do *Polskiego Słownika Biograficznego* (m.in. biogram Waleriana Łukasińskiego⁸). Początkowo zajmowała się dziejami konspiracji w Królestwie Kongresowym w okresie 1815–1830⁹. Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, iż była to kontynuacja prac rozpo-

6 Recenzentami pracy habilitacyjnej byli Irena Korbedowa i Emanuel Rostworowski. Recenzje: A. Biernat, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, nr 2, s. 412–413; L. Gruszczyński, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1985, t. 30, nr 3/4, s. 812–815; J.S. Miś, *Duchowieństwo a sprawa narodowa 1764–1864*, „Znak” 1984, R. 36, nr 5/6, s. 753–768.

7 M. Filipowicz, *Rosja w historiografii polskiej od końca XIX w. po II wojnę światową. Ze szczególnym uwzględnieniem Szymona Askenazego i jego szkoły* (1997); A. Gil, *Organizacja terytorialna prawosławnej eparchii chełmskiej do 1596 r.* (1999).

8 Walerian Łukasiński, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław 1973, s. 532–534

9 *Warszawa wobec dwóch wielkich procesów politycznych lat dwudziestych XIX stulecia*, [w:] *Warszawa XIX wieku 1795–1918*, red. R. Kołodziejczyk, J. Kosim, J. Leśkiewiczowa, S. „Studia Warszawskie” 6, Warszawa 1971, s. 133–166; *Towarzystwo Patriotyczne a dekabrysty*, [w:] *Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX wieku. Materiały sesji naukowej Poznań, 12–14 listopada 1970*, [oprac. W. Śliwowska], Wrocław 1972, s. 33–49; *Sędzia-senator Adam Jerzy Czartoryski*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. 20, nr 2, s. 133–141; *Powstanie w planach polskich związków tajnych 1815–1830*, [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*, red. J. Skowronek, M. Żmigrodzka, Wrocław 1983, s. 17–20; *Polskie związki tajne 1815–1830*, [w:] *Państwo, Kościół, niepodległość*, red. J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1986, s. 46–53; *Raporty szpiegowskie Mateusza Schleya i Hen-*

czętych ponad sto lat temu przez Szymona Askenazego i jego uczniów. Po latach Dylągowa powróciła do tej tematyki w książce *Walerian Łukasiński – Wolnomularstwo Narodowe i Towarzystwo Patriotyczne (1819–1826)* (Warszawa 1996).

Jej główne zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół historii Kościoła katolickiego na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie porozbiorowym. Była to częściowo kontynuacja badań rozpoczętych przez ks. Mieczysława Żywczyńskiego dotyczących stosunku Watykanu do sprawy polskiej w XIX w. Nowatorskie były natomiast studia Dylągowej nad postawami biskupów polskich w tym samym stuleciu. Część przyczynków ukazała się w ramach serii „Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce” wydawanej przez ówczesny Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce¹⁰.

W 2000 r. opublikowała *Historię Polski 1795–1990* w serii „Dzieje Krajów Europy Środkowo-Wschodniej” wydawanej przez Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Myślą przewodnią tej serii było opublikowanie równoległe trzech tomów dotyczących dziejów Polski, dwóch na temat historii Ukrainy (N. Jakowenko, J. Hrycak) i dwóch o przeszłości Białorusi (H. Sahanowicz, Z. Szybieka). Niestety nie doszło do wydania żadnego tomu poświęconego historii Litwy. Interesujące są rozdziały syntezy H. Dylągowej poświęcone sprawom religii i Kościoła. Książka w 2007 r. ukazała się w języku ukraińskim (wydana przez Wydawnictwo Akademii Kijowsko-Mohylańskiej)¹¹.

Najwięcej jednak uwagi poświęciła historii Kościoła unickiego. Trzeba pamiętać, że badania nad tą tematyką oraz unią brzeską były zaawansowane w okresie dwudziesto-

ryjka Mackrotta, „Roczniki Humanistyczne” 1986, t. 34, nr 2, s. 149–153; Walerian Łukasiński – *Wolnomularstwo Narodowe i Towarzystwo Patriotyczne (1819–1826)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1996, t. 6, s. 133–151.

10 *Duchowieństwo Księstwa Warszawskiego: materiały statystyczno-geograficzne*, [w:] *Materiały do historii zgrupowań zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX wieku*, oprac. H. Dylągowa [et al.], Lublin 1976, s. 9–50; *Kościół katolicki*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław–Gdańsk 1979, s. 231–245; *Od upadku państwa polskiego po powstanie listopadowe (1795–1831)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1945*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 373–402; *Duchowieństwo przed powstaniem listopadowym*, [w:] *Duchowieństwo a powstanie listopadowe. (Postawa patriotyczna i życie religijne)*, red. W. Rostocki, J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1980, s. 14–27; *Episkopat Polski w latach 1795–1830*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX, t. 7: Studia o grupach elitarnych*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1982, s. 67–82; *Udział duchowieństwa diecezji kieleckiej w manifestacjach i spiskach 1860–1862*, [w:] *Księga jubileuszu stulecia Diecezji Kieleckiej (1883–1983)*, Kielce 1986; *Kościół katolicki w Polsce porozbiorowej (1795–1918)*, „Znaki Czasu” 1986, R. 1, nr 3, s. 159–172; *Pokorni czy niepokorni? – z życiorysów biskupów polskich*, [w:] *Losy Polaków w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. B. Grochulska, J. Skowronek, Warszawa 1987; *Autorytet papieża w Polsce porozbiorowej*, „Roczniki Humanistyczne” 1987, t. 35, z. 2, s. 139–144; [współaut. A. Żarnowska, A. Chwalba], *Kościół katolicki – religia i ruch robotniczy*, „Przegląd Historyczny” 1992, t. 83, z. 2, s. 281–297; *Oświecenie a katolicyzm w Polsce w XVIII i XIX wieku*, [w:] *Na przelomie stuleci. Naród – Kościół – państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 649–657; *Kościół rzymskokatolicki w okresie międzypowstaniowym*, [w:] *Ojczyzna i wolność. Prace ofiarowane profesorowi Janowi Ziółkowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, E.M. Ziółek, Lublin 2000, s. 125–132; *Kościół katolicki i państwo w XIX–XX w. na ziemiach Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółczesność w dobie przemian. Wieki XIX i XX. Księga jubileuszowa profesor Anny Żarnowskiej*, red. M. Nietyksza, A. Szwarz, K. Sierakowska, Warszawa 2003, s. 425–432.

11 Recenzje: P. Majewski, „Nowe Książki” 2000, nr 9, s. 69; P. Wandycz, *Nowe dzieje Polski*, „Zeszyty Historyczne” 2001, z. 137, s. 206–219; S. Zając, „Wiadomości Historyczne” 2001, nr 1, s. 52–53. Przekład ukraiński: *Istoriá Pol’si 1795–1990*, przeł. M. Kirsienka, Kijów 2007.

lecia międzywojennego. Niestety w zmienionych warunkach politycznych w PRL problematyka ta została całkowicie porzucona¹². Wznowienie badań w latach osiemdziesiątych XX w. jest zasługą historyków związanych z KUL. Gdy władze kościelne postanowiły wznowić proces beatyfikacyjny zamordowanych przez wojsko rosyjskie unitów broniących cerkwi w Pratulinie na Podlasiu, zwróciły się do Hanny Dylągowej o opracowanie tła historycznego tych wydarzeń. Badaczka opracowała dla Kongregacji ds. Świętych ekspertyzę historyczną *Positio historica*¹³ dotyczącą Męczenników Unickich. Dokument był niezbędny do przeprowadzenia beatyfikacji 13 osób, które zginęły w 1874 r. w Pratulinie.

Historia kościoła unickiego stała się przedmiotem opisu w dwóch książkach: *Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim* (Warszawa 1989) oraz *Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918)* (Olsztyn 1996)¹⁴. Pierwsza praca została oparta na nieznanymi archiwach watykańskich. W drugiej autorka wykorzystała opracowanie przygotowane na potrzeby wspomnianego procesu beatyfikacyjnego. Kościołowi unickiemu historyczka poświęciła też szereg mniejszych, lecz także ważnych prac¹⁵. Hanna Dylągowa przybliżyła również postać metropolity Andrzeja Szeptyckiego, odnosząc się zwłaszcza do sposobu postrzegania jego życiowych wyborów przez Polaków i Kościół rzymskokatolicki¹⁶.

12 Na emigracji badania kontynuował Oskar Halecki: M. Kozłowski, *Unia florencka i unia brzeska w świetle prac Oskara Haleckiego*, [w:] *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, red. M. Dąbrowska, t. 2, Warszawa–Łódź 2014, s. 161–175.

13 H. Dylągowa, *Męczennicy Podlascy. Positio historica*, Siedlce 1994 [mps znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Siedlcach].

14 Recenzje: M. Bołtryk, *Unijna nauka*, „Przegląd Prawosławny” 1996, t. 12, nr 7 s. 15–16; Z. Kropidłowski, „Universitas Gedanensis” 1996, nr 15, s. 237–241; S. Obirek, „Ateneum Kapłańskie” 1997, t. 128, z. 1, s. 143–146; A. Mironowicz, H. Ruciński, „Studia Podlaskie” 1997, t. 7, s. 258–264.

15 *Źródła do dziejów ziem wschodnich Rzeczypospolitej (na przykładzie dziejów Kościoła Unickiego w Królestwie Polskim)*, „Informations” 1991, t. 5 s. 81–86; *Likwidacja unii w Królestwie Polskim w świetle archiwaliów watykańskich*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1991, t. 34, nr 1/2, s. 13–28; *Kościół Unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596–1918: zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni” 1992/1993, t. 2, z. 2 (6), s. 258–287; *Unia brzeska przyczyną konfliktów religijnych, etnicznych, politycznych*, [w:] *Konflikty etniczne: źródła, typy, sposoby rozstrzygania. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii IAE PAN w Warszawie, 5–7 grudnia 1994 r.*, red. I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz, Warszawa 1996, s. 157–161; *Unia brzeska – pojednanie czy podział?*, [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kepiński, Kraków 1997; *Stolica Apostolska wobec likwidacji Unii w Królestwie Polskim*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, t. 4/5, s. 317–323; *Unia w Królestwie Polskim (1815–1915)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*, red. J. Bardach, T. Chynczewska-Hennel, J.N. Szczapow, N.J. Szczawielewa, Warszawa 1997, s. 235–246; *Na pograniczu dwóch obrządków – grekokatolickiego i łacińskiego*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1998, t. 6/7, s. 90–98; *Unia brzeska w czasach „Ogniem i mieczem”*, [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 53–62; *Męczennicy unicy z Pratulina – Rusini czy Polacy?*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej. Materiały Międzynarodowego Kongresu, Lublin, 24–26 września 2002 r.*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 277–280; *Likwidacja Unii na ziemiach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej w XVIII–XX w.*, „Przegląd Humanistyczny” 2006, t. 50, nr 1, s. 69–81; *Unicy na Podlasiu i Chełmszczyźnie od likwidacji Kościoła unickiego w 1875 roku do ukazu tolerancyjnego Mikołaja II w 1905 roku*, [w:] *Ukraina – teksty i konteksty. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stefanowi Kozakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. B. Nazaruk, W. Sobol, W. Aleksandrowycz, Warszawa 2007, s. 499–504.

16 *Metropolita Andrzej Roman Szeptycki i Polacy*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2006, z. 21/22, s. 62–66.

Podjęmowała też tematy z zakresu historii historiografii¹⁷. Nieobca była jej problematyka historii Europy Środkowo-Wschodniej, czego wyrazem jest współredakcja z Mirosławem Filipowiczem książki pt. *Między Wschodem a Zachodem* (Lublin 1994) będącą zbiorem materiałów z międzynarodowej konferencji zorganizowanej w Lublinie 18–21 czerwca 1991 r., a także szereg mniejszych prac¹⁸. Zajmowała się też Wielkim Księstwem Litewskim i Kresami w świadomości polskiej¹⁹.

Prace naukowe Hanny Dylągowej pozostawały w zgodzie z patriotyczną troską o teraźniejszość i przyszłość Polski, o jej godne miejsce i rolę w Europie. We wspomnianej *Historii Polski 1795–1990* pisała: „Brak krytycznego omówienia twórczości lat 1945–1990 jest poważnym mankamentem polskiej historiografii. Publiczne stawianie tego problemu na różnego rodzaju spotkaniach historyków nie cieszy się uznaniem zebranych”²⁰.

Profesor Hanna Dylągowa zmarła 12 lipca 2016 r. w Warszawie. Pogrzeb odbył się 27 lipca 2016 r. na Starych Powązkach w Warszawie. Była skromną i odważną Kobieta, autorytetem moralnym i naukowym dla wielu pokoleń historyków. Wszyscy powszechnie cenili Jej niezależność, bezinteresowną życzliwość oraz otwartość w stosunku do każdego człowieka.

MICHAŁ KOZŁOWSKI
ŚWIDNIK

17 *Stosunki polsko-litewskie 1918–1939 w polskich podręcznikach szkolnych i uniwersyteckich*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Międzynarodowa konferencja, Lublin 18–21 czerwca 1991*, red. H. Dylągowa, M. Filipowicz, Lublin 1994, s. 25–30; *Historia Kościołów chrześcijańskich w najnowszej historiografii polskiej*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 247–253; *Problematyka religijna i kościelna w „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych”*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2004, z. 17/18, s. 64–67.

18 *Żydzi i Polacy – historia sąsiadów?, obcych?, wrogów?, nieobecnych?*, [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 860–863; *Rzeczpospolita Obojga Narodów – tradycja i rzeczywistość*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, t. 1, Lublin 1998, s. 416–419; *Trudne problemy wspólnej historii (Białoruś, Litwa, Polska, Ukraina XIX–XX w.)*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław 15–18 września 1999 roku*, t. 3, cz. 2, red. K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, W. Wrzesiński, Toruń 2002, s. 165–170; *Dziedzictwo Europy Środkowo-Wschodniej*, „Pastores” 2003, nr 1, s. 40–46.

19 *Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX wieku. Kilka refleksji historycznych*, „Przegląd Wschodni” 1992/1993, t. 2, z. 4 (8), s. 915–918; *Kresy – pojęcie historyczne i emocjonalne*, „Więź” 1999, nr 9, s. 95–101; *Kresy Wschodnie we wspomnieniach*, [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999, s. 156–161; *Wielkie Księstwo Litewskie w świadomości Polaków XIX i XX wieku*, [w:] *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współtętnienie. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–17 października 1998*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2000, s. 145–154.

20 H. Dylągowa, *Historia Polski 1795–1990*, Lublin 2000, s. 11.